

Ermənilər və Azərbaycan türkləri

“Şəhərdə cəsədlərdən başqa müsəlman yoxdur” - 1918-ci ildə Bakıda olmuş ingilis konsulu A.E.Mc.Donell.

Ermənilər tarixən özlərinin ən xoş və azad çağlarını müsəlman türk dövlətlərinin, o cümlədən Qafqaz bölgəsində Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində yaşamışlar.

Lakin Azərbaycanın qədim Albaniya dövlətinin ərazisində ermənilər yaşamamışlar. Antik müəlliflərdən Plutarx, Qafqazın aborigen əhalisi haqqında bəhs edərkən yazırdı ki, “...Pompey Qafqazda yaşayan xalqların ərazisindən keçdi... Orada bu xalqlardan ən başlıcası albanlar və iberlər idilər”.

Ümumiyyətlə, ermənilərin Qafqaz bölgəsində yaşayan etnos kimi xatırlanması əslində XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bunu rus müəllifi Bronevski də təsdiq edir. O, hələ 1823-cü ildə çap etdirdiyi kitabında yazırdı ki, “Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki İ.Gildenştedt (XVIII əsr), Qafqaz xalqları arasında yeddi dil dialektini fərqləndirmişdi: tatar (azərbaycanlı - A.M.), abxaz, çərkez, osetin, kistin, ləzgi, gürcü, onların arasında ermənilər haqqında xatırlanmır”.

Ermənilər XI-XII əsrlərdə mərkəzi Naxçıvan olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti altında olmuşlar. Atabəylərdən sonra onlar monqol-tatar xanlarının hakimiyyəti altına düşdülər. Bundan sonra isə indiki Ermənistan ərazisi, yeni Qərbi Azərbaycan torpaqları yenidən Azərbaycan dövlətlərinin - Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin hakimiyyətləri altında olmuşdur.

Məsələn, erməni salnaməsinin məlumatına görə, Atabəy Eldəniz “...xristianları sevir və ölkənin abadlığına qayğı göstərirdi”, o “xeyirxah xasiyyəti və sülhsevərliyiylə fərqlənirdi”. Digər erməni qaynaqları da qeyd edirdilər ki, “onun hakimiyyəti illərində bir çox ölkələrdə sülh hökm sürdü”.

Hətta Qafqaz bölgəsini ələ keçirmiş digər böyük müsəlman dövlətləri belə erməni etnosunun normal yaşayışına nəinki heç bir maneə yaratmamışlar, əksinə, onlara bir sıra imtiyazlar və üstünlüklər vermişdilər. Erməni tarixçisi Manvel Zülalyan yazırdı ki, “müsəlman

istilaçıları monastırların feodal maraqlarına toxunmurdular” .

Qaraqoyunlu dövlətində ermənilərin dini feodallarına dostluq münasibətləri bəslənilirdi. Lakin belə bir xoş münasibətdən istifadə edən erməni keşişləri teokratik dövlət qurumu yaratmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə katolikosun iqamətgahı Sisdən Eçmiədzinə köçürülmüşdü.

Erməni tarixçisi Zülalyan qeyd edirdi ki, Azərbaycan hökmdarı “Uzun Həsən həmişə erməni keşişlərini və varlı təbəqələrini himayə edirdi”. Həmçinin Ağqoyunlu hökmdarı Avropa ölkələrinə səfirlik göndərəkən bir xristian kimi ermənilərdən diplomatik nümayəndə heyətlərinin tərkibində istifadə edirdi. Belə diplomatlardan biri iri erməni taciri Xoca Mirak idi. Maraqlıdır ki, Uzun Həsən hərbi yürüşlər zamanı erməniləri əsir almırdı. Onlara zəif məxluq kimi baxırdı. Bunu erməni müəllifi Zülalyan da təsdiq edirdi.

Azərbaycan hökmdarı I Şah İsmayıl hələ uşaq vaxtı Axtamar adasında olarkən onun ətrafında ermənilər xüsusi canfəşanlıq göstərmişdilər. Zəkəriyyə Kanakertsi yazırdı ki, bu amil Şah İsmayılın sonralar ermənilərə münasibətdə yeritdiyi siyasətə öz təsirini göstərmişdi. Şah İsmayılın fərmanı ilə Rəvanqulu xan Çuxursəd şəhərində qala tikdirmiş və onun adı ilə bu qala Rəvan (İrəvan) adlandırılmışdı. “İrəvan” sözü isə yalnız XVI əsrin sonlarından “Çuxursəd” sözü ilə sinonim kimi işlənmişdir. İrəvanın hələ səfəvilərdən əvvəl Çuxursəd adlandırılması qaraqoyunlu tayfa başçılarından biri Sədin adı ilə bağlıdır. İrəvanın özündə bu gün ermənilərin işlətdiyi “Kanakir” və “Ərəbgir” yer adları ərəblərin yürüşləri zamanı yaranmış türk mənşəli adlardır və təbii ki, o zamanlar burada yerli türk tayfaları yaşadığından, bu terminlər sonralar ermənilərin dilinə keçmişdir. Belə ki, şəhər o zaman möhkəm mühafizə olunsa da ərəb qoşunları qəfildən qalaya daxil olmuşdular. Buna görə də həmin vaxtdan şəhərin bu hissəsi “Kənargir”, sonralar ermənilər tərəfindən isə “Kanakir” kimi tələffüz olunmağa başlamışdı.

Çağdaş erməni tarixçiləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarını Çuxursəd vilayəti deyil, saxtakarlıqla “Şərqi Ermənistan”

adlandırırlar. Bütün tarixi qaynaqlarda isə İrəvan xanlığının ərazisi Çuxursəd vilayəti adlanır. Ermənilərin təsiri altında “Böyük Sovet Ensiklopediyasında” İrəvan xanlığından bəhs olunaraq yazılmışdır: “İrəvan xanlığı 1604-cü ildə İran şahı I Abbas tərəfindən Şərqi Ermənistan ərazisində yaranıb, ilk bəylərbəyisi Əmirqunə xan (1604-1628) təyin edilmişdir. XVIII əsrin ortalarından bu vəzifə irsi olur”.

Gürcü tarixçisi Q. Payqadze “Şərqi Ermənistan” termini işlətmədən yuxarıda deyilən fikirlərlə, yeni İrəvan xanlığının tarixi Azərbaycan torpaqlarında salındığını təsdiq edirdi. O qeyd edirdi ki, “XVIII əsrin ortalarından İrəvan xanı vəzifəsi irsi oldu. Bu cəhətdən İrəvan xanlığı dövlət idarəçiliyi aparatı kimi erməni deyildi”.

Həmçinin maraqlıdır ki, I Şah İsmayılın məhz Çuxursəd vilayətinə hakim təyin etməsi haqqında 1507-ci ilin martında verdiyi yazılı fərmanın surətini professor A.Papazyan öz kitabında 8, 9 sayılı sənəd kimi vermişdir.

1507-ci ildən 1736-cı ilə qədər, yeni Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə həmişə Çuxursəd bəylərbəyiləri azərbaycanlı türk tayfalarından olduğu kimi, 1828-ci ilə qədər İrəvan hakimləri də azərbaycanlılar olmuşlar. 1673-cü ildə fransız səyyahı Jan Şarden İrəvanda olarkən Səfiqulu xan Çuxursəd bəylərbəyi və Rəvan (İrəvan) hakimi idi. Şarden onu ədalətli sərkərdə, alim kimi qeyd etmişdir. Çuxursəd vilayəti və onun mərkəzi şəhəri İrəvanın bütün mülki və inzibati idarə işçiləri türk qızılbaş tayfasından çıxma şəxslərdən ibarət idi. Əslində İrəvan əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Jan Şardənə görə, 1673-cü ildə İrəvanın özündə 800 ev olmuşdur. Şarden bu evlərdə yaşayanların hamısının müsəlman olduğunu təəddüd etmədən yazmışdır. Erməni tarixçisi Yervand Şahəziz də Şardenin fikrinə şərik çıxaraq eyni qənaətdə olduğunu bildirmişdi.

Ümumiyyətlə, İrəvanda erməniləri barmaqla saymaq olarmış. Onlar da əsasən buraya qonşu ölkələrdən gəlmə alverçilərdən ibarət idilər. Təsədüfi deyil ki, 1655-ci ildə İrəvanda olmuş fransız səyyahı Tavernye yazırdı ki, İrəvanda bir neçə qədim erməni ailəsi sa-

kindir ki, onlar bu şəhərdə doğulmuşlar.

Fransız səyyahı Şarden ermənilərdən bəhs edərkən yazırdı ki, “çox yoxsul, fəlakətli, nadan və cahil bir millətdir. On bir əsr tamam müsəlmanların hakimiyyəti və hökmranlığı altında yaşamış, qul və nökrəçiliyə məhkum olmuşlar”.

Azərbaycan hökmdarları ermənilərə və erməni kilsələrinə həmişə hörmətlə yanaşmışdılar. I Şah Abbasın uşaqlıq illəri Qəzvinin Dəmirçi Gavə küçəsindəki varlı bir fars tacirinin malikanəsində keçmişdi. O, burada fars və erməni uşaqları ilə birlikdə oynayır, fars dayerlərindən tərbiyə alır, fars dilində danışdı. Tatevos Manukçi adlı bir erməni məqsədyönlü surətdə bu evə gözəl erməni qızları gətirir, xüsusilə də qızı Marqonun gənc Abbasla aşiqanə, intim görüşlərini təşkil edirdi. Salnameçi Münşi yazırdı ki, “din qardaşlarıma ərz edirəm ki, 18 yaşlı hökmdarın 41 zövcəsi və 60-a yaxın kənizi arasında təkcə baş xanım Səlma xatun, bir də iki kənis - Ruqiyyə və Zeynəb türk soyludurlar. 40 xanımdan 29-u fars, 9-u erməni, biri kürd, biri də Çin mənşəlidir. Tanrı məni qorusun, Şah erməni zövcə və kənzilərilə əylənməkdən usanmır”.

Təsədüfi deyil ki, bu amil sonralar onun ermənilərə xoş münasibətinə, onlara bir sıra imtiyazlar verməsinə təsir göstərmişdi. Şah Abbas öz yürüşü zamanı Eçmiədzində qiymətli bir çilçıraq asmışdı ki, indiyədək oradadır. Şah Abbasın oğlu isə Eçmiədzinə xalça döşətdirmişdi. Səfəvilərdən sonra Nadir şah xanədanının dağılması nəticəsində 20-yə yaxın Azərbaycan xanlığı yarandı. İndiki Ermənistan ərazisi də həmin xanlıqlardan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərinə daxil oldu.

Bu bir inkaredilməz faktdır ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi dövrdəki indiki Azərbaycan ərazisində ermənilər cəm halda yaşamamışlar. Bu ərazilərdə erməni etnosu kimi, erməni toponimləri də cüzi azlıq təşkil etmişlər. Erməni alimi Parsamyan yazırdı ki, “Rusiyaya birləşənə qədər indiki Ermənistanın 169155 nəfər əhalisinin 33,8 faizi erməni, 49,7 faizi isə müsəlman (azərbaycanlı) idi” .

Göründüyü kimi, Parsamyanın qeyd

etdiyi bu rəqəm 1827-ci ilədək olan məlumatı əks etdirir. Xatırladaq ki, artıq 1804-cü ildən başlayaraq ermənilər axın-axın İran ərazisindən Şimali Azərbaycan torpaqlarına gəlib məskunlaşmışdılar.

Yaxud da burada ikinci bir cəhətə nəzər salaq. Parsamyan yazırdı ki, “İrəvan xanlığı 15 mahala bölünürdü - Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərmibasar, Vedibasar, Şəhur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanısə, Saatlı, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karbibasar, Aparan, Dərəçiçək, Göycə”. Burada belə bir sual oluna bilər. Baxın görün, erməni məllifinin yuxarıda sadaladığı adlar içərisində erməni mənşəli sözlər varmı?

Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda erməni köçkünlərinin məskunlaşdırılması Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində baş vermişdi və onlar rus müstəmləkəçilərinin dayağı rolunu oynayırdılar.

Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində əksəriyyəti türkdilli xalqlardan ibarət olan alban tayfaları yaşamışlar. Albanlar özlərinin xristian etiqadını Azərbaycan türk-müsəlman dövlətlərin hakimiyyəti zamanı, yeni Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalınadək qoruyub saxlamaq imkanına malik olmuşdular. V.Şnirelman yazır ki, “Arsaq ərazisində XIX əsrin əvvəllərindəki müstəqil alban kilsəsi fəaliyyət göstərmişdir. Orta əsr ənənələrinə uyğun olaraq buraya baş çəkənlər özlərini “albanlar” adlandırırdılar” .

Alban etnosu üçün faciəli və fəlakətli günlər Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra başladı. Tarixi Azərbaycanın qərb torpaqlarında erməni dövləti yaradan rus məmurları Senatın 1828-ci il 21 mart tarixli ali fərmanını rəhbər tuturdular. Fərmanda deyilirdi: “1828-ci il fevralın 10-da İran ilə bağlanmış traktatın qüvvəsilə Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bu gündən belə erməni vilayəti adlandırılısın”. Göründüyü kimi, Rusiya Senatı işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında fərman verməklə erməniləri onlar üçün yad olan bu ərazilərə cəmləməyə, yerli şəraitə uyğunlaşdırmağa, gələcəkdə isə onlardan öz məkrli siyasətində istifadə etməyə çalı-

şdı.

1300 il ərzində müsəlman dövlətlərinin tərkibində yaşamış və azad fəaliyyət göstərmiş, albanların inkişafının və mənəvi birliyinin maddi-əşyayi mühiti olan Alban Apostol Avtokefal kilsəsi Rusiya imperiyası hökumətinin fəal və hərtərəfli köməyi nəticəsində Erməni Eçmiədzin kilsəsinin təxribatçı, vəhşi əməlləri nəticəsində məhv edildi. Eçmiədzin kilsəsinin təkidilə Rusiya hökuməti alban katolikosu vəzifəsini, onun dəftərxanasını və arxivini ləğv etdi. Erməni keşişləri Cənubi Qafqazda erməni amilini gücləndirmək məqsədilə qarşılıqlarına çıxan bütün maneələri planlı surətdə ləğv etməyə başladılar. Bu isə son nəticədə Qafqazın qədim avtoxton xalqı, Qafqaz mədəniyyətinin banilərindən biri olan alban etnosunun tamamilə məhvinə gətirib çıxardı. Ləğv edilmiş Alban katolikosluğunun sonuncu etnik alban din xadimi Makar Barxudaryans Ermənistan Eçmiədzin kilsəsinin yepiskopu olmuşdu. O, “Aqvank ölkəsinin tarixi”, “Aqvank ölkəsi və onun qonşuları”, “Arsaq” adlı elmi əsərlərində öz Vətəni Albaniyanın həqiqi tarixini qələmə almışdır. Sonralar tədricən albanların əksəriyyəti Azərbaycan xalqının tərkibində müsəlmanlaşdılar, kiçik bir azlığı isə ermənilərə qarışaraq erməniləşdi.

Hazırda Qarabağ və Ermənistan erməniləri arasında mövcud olan ciddi fərqlər də bunu bir daha sübut edir. Bunu XX əsrin əvvəllərində Eçmiədzin sinodunun prokuroru A.Frenkelin rus imperatoruna göndərdiyi arayışdan da görmək olar. Frenkel imperatora təqdim edilmək üçün Ən Müqəddəs Sinoda göndərdiyi arayışda yazırdı: “Zaqafqaziya olduqca maraqlı faktla qarşılaşırıq: Tiflis erməniləri (gürcü təsirli), Akulis, Yelizavetpol və Qarabağ (İran təsirli) erməniləri və Axalsix, Axarkələk (Türkiyə təsirli) ermənilər demək olar ki, bir-birlərini başa düşmürdülər və onların arasında nikah nadir hallarda olurdu”.

Bəzi rus müəlliflərinin fikrincə, “qədim Albaniyanın əhalisi həm müasir azərbaycanlıların, həm də ermənilərin, yeni Dağlıq Qarabağ ermənilərinin bir hissəsinin əcdadıdır”.

(davamı növbəti saylarımızda)

Atamoğlan MƏMMƏDLİ.